

STRUKTÚRÁK ÉS FOLYAMATOK ASPEKTUSAI A TUDÁSTÖRTÉNET FÉNYÉBEN

LOSONCZ Alpár

Újvidéki Egyetem, Társadalomtudományi Katedra
Dositeja Obradovica 36, Újvidék; e-mail: corna@eunet.yu

Pászka Imre: *A fordított folyamatok struktúrái. Eszme- és tudástörténeti tanulmányok, esszék.* Szeged: Belvedere, 2006.

Ha a könyv legfontosabb aspektusát kívánjuk megragadni, akkor a történeti-genetikus módszert kell emlitenünk. E módszer teherbírását, társadalomtudományi kapacitásait mérlegeli eszmefuttatásaiban a szerző, lett legyen szó eszme- és tudástörténeti tanulmányokról, vagy az etnikai viszonyokat feltáró esszékről. Pászka Imrét a dinamikus jegyeket magukban foglaló társadalmi struktúrák megismerhetősége foglalkoztatja. A struktúrák történetiségének, a létrejövő szerkezetek összefüggéseinek feltárására, a folyamatszerűség megvilágítására tett kísérletet írásaiban.

A kötet három nagy tömbből áll. Az első szerkezeti egység a *Strukturális alakzatok* címet viseli. Ennek első állomása alapozó jellegű,¹ a szerző itt először is az eszmetörténet és a tudásszociológia viszonylatát kutatja, és elemzi a tudással kapcsolatos releváns szociológiai beállítottságokat. A tanulmány tétje ugyanis az eszmék státusának meghatározása a strukturális társadalmi dinamika viszonylatrendszerében, valamint a tudásközvetített társadalmi gyakorlatok fényében. A szerzőt az a kérdés foglalkoztatta, hogy milyen viszonylat áll fenn a tudás és annak egzisztenciális alapja között? Úgy véli, ugyanis, hogy a tudásnak különleges szerep jut az emberi élet szerveződésében, egyenesen azt állítja, hogy a „tudás az ember alapvető, természetéből fakadó lényege” (7. o.). E rész legfontosabb mozzanata a tudástörténet fogalmának bevezetése, vagyis a tudásnak a történeti kontextusban való analízise. A tudástörténet Pászka eljárás módjában különösen két vonatkozási távlatot juttat érvényre, nevezetesen a hermeneutikus és a holisztikus dimenziókat.

A tudástörténet nem áll konkurens viszonyban a tudásszociológia eljárás módjával. Ugyanis, a szerző értelmezésében itt nem az eszmék és a gondolatok történelmi metamorfózisainak, hanem a megismerés és a tapasztalat tudásának változásairól kell beszélnünk, ami magában foglalja a történelemben kibomló társadalomszervező megoldásokat, de a mögöttük lévő intézményes háttérrel is. Ezenkívül Pászka ebben a tanulmányban arra irányul, hogy továbbgondolja azokat a dimenziókat, mint az intézmények evolúciós jellege, az útfüggés, a komplex alkalmazkodás rendszere, a kollektív tanulás, valamint azokat az aspektusokat, amelyek határt szabnak az egyéni akaratnak.

¹ Ezen írás, ahogy olvashatjuk, a szerző habilitációs előadásának szerkesztett változata.

Ugyanakkor meggondolandó, hogy az itt kibontott tudástörténeti elemzésnek szüksége van-e a már említett erős metafizikai előfeltevésre, miszerint a tudás az „emberi természet” leglényegesebb dimenzióját mutatja meg? Véleményem szerint, ez a szociológiai szempontokat alkalmazó elemzési módszer, amelyet tetten érhetünk Pászka könyvében, működőképes az ilyen meggondolások nélkül is. Pászka itt arra utal, hogy miközben az ember eljutott a természettől „szinte” független kultúra gondolatáig, kialakult a tudás mindenhatóságának képze. Holott, ahogy a szerző hangsúlyozza, a tudásformák mindig determináltak az adott kor viszonylatai által, noha ez a tény nem jelenti a tudás megszakítását. Ez a meggondolás elfogadható, de úgy gondolom, hogy a tudástörténetnek nem az emberi természetre vonatkozó előfeltevésekre kell támaszkodnia, hanem arra kell rávilágítania, hogy a természet és kultúra közötti különbséget a tudás történeti dinamikájának távlatában kell látnunk.

Az első tömb második helyén az „ázsiaiáság, félázsiaiáság” kérdéskörének értelmezése szerepel. A reál-szocializmus hatalmi rendje, redisztribúciós mechanizmusai felelevenítették az ó-kínai hatalomszervezési módozatokat, felcítálták az állami-bürokrata értelmiség beállítottságrendszerét, innen a történeti párhuzam. E tanulmányt, mint egyfajta gazdaságszociológiai esettanulmányt és alapvetést kell olvasni Pászka gondolkodási beállítottságában. Ezen írás egyúttal egy kiterjedt vitairat,² amelynek centruma az eszmék szerkezeti pozicionálása egy meghatározott, történetileg kibomlott, társadalmi formáció keretein belül. A szerző következtetése szerint az „ázsiaiáság” kapcsán megváltoztatásra szorul az „alap” és a „felépítmény” determinisztikus relációja, mert a „felépítmény” birtokolja az alap rangját, ami egy másfajta strukturális logika kibontakoztatásának lehetőségét bontakoztatja ki. Ebben az írásban is tetten érhető az a szociológiai probléma, amelynek értelmezésével mindenütt találkozunk az olvasó, a zártsággal körülírt struktúra és a nyitottságot tanúsító történelmi processzualitás sokfajta formában megnyilvánuló ellentmondásáról van szó.

Az itt rögzített probléma átvezet bennünket az első tömb harmadik írásához, amely a nemzetközi hírű Gustival, valamint a román monografikus szociológiai iskolával foglalkozik. Ez az elemzés ugyanis a „sociologia cogitans”-ból indul ki, utalva Gusti beállítottságára, és a „sociologia militans”-hoz vezet el bennünket. Ugyanakkor, ezzel a tanulmánnyal egy geokulturális elmozdulás is végbemegy: a szerző gondolkodása először Kelet-Európa, majd Közép-Európa felé fordul. Ez a geokulturális érdeklődés kapcsolatban áll a könyv címével, ugyanis a „fordított folyamatok struktúrái”-féle fordulat arra céloz, hogy a nyugat-európai folyamatok átterjedése, mimetikus elfogadása milyen sajátos következményeket eredményez Európa középső és keleti övezeteiben. Közép- és Kelet-Európa tragikus töréspontokkal övezett történelme Pászka számára a modellkövetés és a modellalkotás szövevényes dinamikáját, az utánzás és a nóvumalkotás dialektikáját, a függésrend, a periferialitás-élmény, és a kitörésvágy együttesét jelenti.

Erre utal a könyv második tömbje is, amely egy konfrontatív jelzést, mármint a valóság és az utópia között kibomló feszültség szociológiai vonatkozásait bástyázza körül. E tömbben először az ún. harmadikutas gondolatkörök felvázolását olvashatjuk,³

2 Voltaképpen a Tókei Ferenc által fémjelzett elemzési irányultsággal való diszkusszióról van szó.

3 Érdemes megemlíteni, hogy ebben a szövegbe is beépül egy vitaszerű értelmezés, Pászka Imre itt Szelényi Iván idevágó gondolataival kapcsolatban fejt ki bíráló megjegyzéseket.

majd több tanulmány is a román szituációra vonatkozik. Kétségtelen, hogy Pászka Imre otthonosan mozog a román modernizáció területén, és méltányolható tudással rendelkezik a román hivatáselit beállítottságairól, orientációiról. Esettanulmányai, az empirikus adatok ismerete és értelmezése bizonyítják ezt a tudást, ezekben a szerző utánajárt a „fordított folyamatok” romániai variációinak. Nem véletlen, hogy a szerző hosszabb ideje foglalkozik választott témájával, ezért e tanulmányok a folyamatos érdeklődés kiteljesedésének tekinthető.

Ez a tömb még kétfajta távlatot nyit meg. Először is e tömb fontos adalék a kelet-európai értelmiségyszociológiához. Hiszen, tudjuk, hogy Kelet-Európában a 19. század utolsó harmadában már megjelenik a társadalmi-kulturális élet erőterében a nyugati értelemben vett professzionális értelmiség is, noha számban szűkös, egzisztenciájában bizonytalan. Az értelmiség bármely pillanatban értelmiségi proletárrá válhat, megélhetése bizonytalan, és a polgárságnak az a rétege, amely a kultúráért fizetni is hajlandó, igen vékony. Pászka Imre okfejtéseiben ezen értelmiségi nemzedékek ideológiai válságait, radikális válaszkeresési praxisát követhetjük. Láthatjuk a kimagasló tehetséggel megáldott értelmiségiket, akik robusztus kulturális teljesítményt hoznak létre, a politika szférájában pedig a szélsőjobboldalra (vagy a szélsőbalra) sodródhatnak, egyszóval létbizonytalanságukat politikai radikalizmussal csillapítják. Ezenkívül tapasztalhatjuk e rétegeket, amelyek ideológiai vonatkozásokban különféle, sokszor ellentétes hívásoknak tesznek eleget. A másik fontos adalék e tömb kapcsán ezen értelmiségi rétegek cselekvési terével kapcsolatos, egyfajta cselekvésszociológiai láttelelet képez. Milyen cselekvési potenciálokkal rendelkezhetett ez az értelmiségi szárny, amely genetikus-történeti helyzetével már nem tudott megbékülni és akár alkotó professzionális értelmiségiként, akár forradalmárként új tartalmat kívánt adni az értelmiség szerepének? Nem kevésbé lényeges, hogy miközben román dimenziók állnak elébünk, folytonosan ott vannak a komparatív távlatok is, amelyek elengedhetetlenül fontosak a szerző számára.

Ezen második tömb egy könyvismertetővel (Hankiss Elemér: *Az emberi kaland. Egy civilizációelmélet vázlatja*) zárul, amely arra hivatott, hogy ugyan másfajta értelmezési kontextusban, de ismételten demonstrálja a szerző beállítottságát. Pászka Imre ugyanis a Hankiss könyvével vitázva a civilizáció folyamatszerű azon értelmezése mellett tör lándzsát, amelyet olyan jelentékeny társadalomértelmezők artikuláltak, mint Weber, Elias, vagy az Annales-iskola képviselői. Ez a civilizáció-modell evolúciós jelentéseket foglal magában, és nem az ugrásszerű, diszkontinuus változásokat tolja előtérbe. Mindenesetre, annak ellenére, hogy ez a könyv legrövidebb írása, mégis fontossá teszi fókuszált érvelésmódja, minthogy belátást enged a szerző gondolkodásának fősodrába.

A harmadik tömb a tér szemantikájával foglalkozik, két tanulmány Közép-Európát tárgyalja, további két írás pedig az európai térszociológiát és az európai etnikai viszonyokat teszi tárgyá. A Közép-Európával foglalkozó írások a nyolcvanas évek végén számba szökkenő vitasorozatot idézik, amelyek Európa „közepének” jelentésűt értelmezték. Azóta a diszkusszió alábbhagyott, nem kevés olyan szerzőt jegyezhetünk, aki irrelevánsnak minősíti a kérdést, arra utalva, hogy az európai egységesülés, méginkább a gazdasági egyneműsödés okán Európa „közepének” veszített súlyából. Pászka Imre történeti kutatásaival először is kontextualizálja Közép-Európa „feltalálását”, majd úgy szövi a szálakat, hogy a kortárs viszonylatokig vezet bennünket. Meggyőző-

en bizonyítja, hogy a politikai földrajzban való belemerülés többszörösen célszerű annak számára, aki Közép-Európa morfológiáját kutatja. Hiszen éppen a politikai földrajz enged belátást a közép-európai gondolat függőségi rendszerébe, dinamikájának modalitásaiba, a politikai földrajz segítségével gyűjthetünk támpontokat, amelyek segítségével bíráló alá vonhatjuk a „megtalálhatatlan Közép-Európa” állítására építő megfontolásokat. Fontos meglátni a szerző szerint, hogy Közép-Európa területén két geopolitikai tengely húzódik. Az egyik kapcsolatot teremt Nyugat- és Kelet-Európa között, a párizsi medencéből indul ki, áthalad a német és a lengyel síkságon, és az Urálig folytatódik. A második geostratégiai tengely az európai kontinens déli részén húzódik, a Duna medencén és a Balkánon át a tengerszorosok révén kapcsolatot teremt a Közel-Kelettel. Ennek a tengelynek központi területe a Kárpát-medence. Ezek az okfejtések teszik lehetővé majd a közép-európai gondolat helyzetfüggésének, a geopolitikai erőter dinamikájához való alkalmazkodásnak az elemzését. Egyszóval, a szerző úgy lépett bele a Közép-Európáról folyó vitába, hogy a politikai földrajz útmutatásait követve sajátos szempontokat juttatott érvényre, ezek a geoökonómia és a geokultúra metszéspontjain jöttek létre. Mindenesetre, fontos, hogy e tanulmányok segítségével alkalom nyílik a Közép-Európa vita újragondolására, hovatovább újraírására.

Lényeges, hogy a szerző nem egy esetben jelzi, hogy létezik analógia a közép-európai gondolat és az Európai Unió egység-gondolata kapcsán, hiszen mindkét esetben helyzetfüggésről beszélhetünk. A kötet utolsó tanulmánya az Európai Unióban tetten érhető etnikai viszonyokkal foglalkozik. A tanulmány az etnikai viszonyok nyugat-európai megoldásait gyűjti egybe, autonómiaformákat dokumentál. Egyúttal kritikai szempontokat is érvényre juttat a nemzetiségi autonómiák elfogadottsága kapcsán, véleménye szerint kettős mércék érvényesülnek, mert a nyugati részek alkotmányos monarchiáiban és némely köztársaságában a történelmi nemzetiségek széles autonómiával rendelkeznek. Viszont Közép- és Kelet-Európában az autonómiákra vonatkozó igényeket bírálóban részesítik Közép- és Kelet-Európában, de Nyugat-Európában is, és gyakran nacionalizmussal vádolják.

Pászka Imre könyve elsősorban teoretikus indíttatású, ugyanakkor számos példával teszi élővé az elméleti beállítottságot, amely a tudásnak a „léthez-való kötöttségét”, „beágyazottságát”, „idő-hely meghatározottságát” tekinti kiindulópontnak. Esettanulmányaiban, esszéiben a szerző arra törekedett, hogy megvilágítsa a „különböző dolgokról tapasztalt” és lehetséges tudásokat, amelyeket az adott kor lehetőségei, és a szubjektív szándékok határolnak be. E tanulmányok arra hivatottak, hogy bebizonyítsák a tudástörténet genetikus módszerének magyarázó erejét. A szerző erénye, hogy az emberi tudásnak a történelemben megvalósult alakzatait kimunkált fogalmi koherenciával, és következetes elméleti igényrel vizsgálja. A több mint háromszáz oldalas könyv tagoltságával és átgondolt szerkezetével erőteljes koncepcióról tanúskodik, amely egységessé teszi a szemléletmódot, és igazolja a tanulmányok egybetömörítését.